

Katarzyna Witkowska

Z problemów paradygmatyki zwrotów frazeologicznych - "iść w odstawkę"

Prace Językoznawcze 17/2, 113-119

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Katarzyna Witkowska
Olsztyn

Z problemów paradygmatyki zwrotów frazeologicznych – *iść w odstawkę*

On the problem of inflection of verbal phraseological units – *iść w odstawkę* [Eng. *to be put out of pasture*]

The aim of this article is to present inflectional characteristic of the phraseological unit *iść w odstawkę* [Eng. *to be put out of pasture*].

Słowa kluczowe: frazeologia, fleksja związków frazeologicznych, kategorie morfologiczne czasowników

Key words: phraseology, inflection of phraseological units, morphological categories of verbs

1. Wprowadzenie

Przedmiotem rozważań jest charakterystyka fleksyjna frazeologizmu *iść w odstawkę*. Przedstawiona analiza jest jedynie ilustracją ogólnego problemu, jakim jest kwestia ustalenia, czy jednostki frazeologiczne z komponentem werbalnym powielają wszystkie czasownikowe kategorie fleksyjne. Wprawdzie w opisie fleksyjnym frazeologizmów opartych na czasowniku zasadniczo przyjmuje się hipotezę wstępną, iż zwrotom przysługują kategorie fleksyjne ich głównego werbalnego komponentu (Lewicki, Pajdzińska, Rejakowa 1987: 20), jednak odmiana całości nigdy nie jest prostym i całkowitym odbiciem paradygmatu czasownika motywującego. Jak słusznie zauważa Iwona Kosek: „we fleksji związków opartych na czasowniku wiele jest [...] zjawisk pojedynczych, wymagających podania ich wprost (wskazania możliwych postaci związku)” (Kosek 2010: 68).

Termin „związek frazeologiczny” jest w artykule używany zgodnie ze znaczeniem nadanym mu przez Andrzeja Marię Lewickiego (1986) – pojęcie to należy więc każdorazowo odnosić do asumarycznego znaczeniowo połączenia dwu segmentów akcentowanych, powiązanego w sposób właściwy połączeniem wyrazów i mającego charakter nieciągły.

Analizując dziedziczenie przez opisywaną jednostkę frazeologiczną kategorii fleksyjnych czasownika IŚĆ, posłużono się morfologiczną klasyfikacją leksemów Zygmunta Saloniego. Do kategorii fleksyjnych czasownika właściwego (reprezentantem tej klasy jest z całą pewnością leksem IŚĆ) zaliczono zatem kategorie: osoby, liczby, rodzaju, czasu oraz trybu (Saloni 2009: 18–21). Do analizy nie włączono natomiast form imiesłowu przymiotnikowego (który w klasyfikacji Zygmunta Saloniego zawiera się w klasie przymiotników) oraz tzw. polskiej formy gerundialnej (która w morfologicznym podziale zasobu leksykalnego polszczyzny przyjmuje status rzeczownika).

Jednostka *iść w odstawkę* w opracowaniach leksykograficznych definiowana jest następująco: ‘być pozbawionym dotychczasowego znaczenia, wysokiego i wpływowego stanowiska, przestawać być faworyzowanym; o przedmiotach, sposobach działania itp: stawać się nieprzydatnym, ulegać odrzuceniu’ (SWJP: 332); ‘Jeśli jakaś osoba, rzecz lub sprawa poszła w odstawkę, to stała się niepotrzebna lub przestała budzić zainteresowanie’ (ISJP: 1127). Zalicza się ona do jednomiejscowych zwrotów grupy werbalnej (zob. Lewicki 1986: 78–82), tj. otwiera jedno wolne miejsce dla rzeczownika w mianowniku; zwykle dla osobowego wykonawcy czynności – (*ktoś*) *idzie w odstawkę* – to realizacja podstawowa, ale dopuszczalne są również konstrukcje (*coś*) *idzie w odstawkę*. Z całą pewnością jednostka ta wchodzi w opozycje aspektowe, co odnotowano także w słownikach (zob. ISJP: 1127; SWJP: 332; WSF: 145), jednak opis fleksyjny jej pary aspektowej nie będzie przedmiotem naszych rozważań.

2. Stopień korelacji paradygmatu komponentu werbalnego związku z paradygmatem równokształtnego czasownika

2.1. Kategoria osoby, liczby oraz rodzaju

Analizowany związek frazeologiczny w sposób regularny dziedziczy każdą z wartości kategorii fleksyjnych osoby, liczby oraz rodzaju, np.:

- *Lepiej się nie łudź, jak twój mąż dostanie awans, to będzie jeszcze gorzej – nowe stanowisko, więcej obowiązków, a dziecko będzie powoli szło w odstawkę.*¹
- *Zachwycano się grafomańskimi wierszydłami cesarza, a prawdziwi literaci szli w odstawkę.* [Google].
- *Piotrek często musiał wybierać, czy spotkać się ze mną, czy iść na piwo z kolegami – niestety w takich sytuacjach zwykle to ja szłam w odstawkę.*

¹ Przykłady bez oznaczeń są autorskie; w zdaniach pochodzących z Narodowego Korpusu Języka Polskiego i pozostałych źródeł internetowych ujednolicono ortografię i interpunkcję.

Regularność powielania wartości tych kategorii (a zwłaszcza kategorii osoby) wynika z tego, że pozycja mianownika może być w opisywanym zwrocie wypełniana przez rzeczownik osobowy.

2.2. Kategoria czasu

W paradygmacie fleksyjnym opisywanej jednostki najmniej wątpliwości budzi status czasu teraźniejszego. Z całą pewnością frazeologizm ten może występować w czasie teraźniejszym. Przykłady takich wystąpień podają słowniki:

- ISJP: *Nie mamy pieniędzy na części zamienne, nowoczesne maszyny idą w odstawkę;*
- SWJP: *Dawne metody prowadzenia śledztwa idą w odstawkę.*

Równie naturalnie brzmiące, a przede wszystkim poprawne semantycznie zdania odnaleźć można także w danych zgromadzonych w Narodowym Korpusie Języka Polskiego:

- *Rodzina idzie w odstawkę – teraz wychowaniem młodzieży zajmie się szkoła;*
- *Kiedy kogoś przycisną uczucia, umysł idzie w odstawkę;*
- *Aktorzy filmowi są nieco zblazowani – praca w kinie trwa krócej niż w teatrze, za to honorarium jest o wiele wyższe i stąd często teatr idzie w odstawkę.*

Należy zatem stwierdzić, iż opisywana jednostka przyjmuje czas teraźniejszy na tyle regularnie, że można mówić o pełnym powielaniu tej wartości kategorii czasu.

Więcej wątpliwości budzi odmiana tego frazeologizmu w czasie przyszłym złożonym. Oczywiście możliwe jest, by zwrot ten wystąpił w zdaniach typu:

- *Olsztyński klub piłkarski stracił głównego sponsora, więc najbardziej kosztowni zawodnicy będą szli w odstawkę;*
- *Rozwój technologii sprawia, że niedługo książki drukowane będą szły w odstawkę.*

Wprawdzie poprawność powyższych konstrukcji nie powinna budzić większych zastrzeżeń, jednak z całą pewnością użycie czasu przyszłego złożonego nie jest reprezentatywne dla tej jednostki frazeologicznej. W Narodowym Korpusie Języka Polskiego nie odnotowano żadnego przykładu użycia tego frazeologizmu w czasie przyszłym złożonym (zarówno form *będzie szedł/szła/szło*, jak i *będzie iść*). W pozostałych źródłach internetowych natomiast odnaleziono zaledwie kilka poprawnych wystąpień:

- *Policja wymienia nieoznakowane radiowozy, stare vectry będą szły w odstawkę.* [Google];

- *Pewnie za 10-15 lat książki drukowane będą szły w odstawkę.* [Google];
- *Czy ciągle będzie trwał kult młodości i starsi nadal będą szli w odstawkę?* [Google];
- *Jeżeli KNP odniesie sukces w eurowyborach, to Korwin powoli będzie szedł w odstawkę.* [Google].

Warto również podkreślić, iż tworzenie przez zwroty niedokonane form czasu przyszłego złożonego było przedmiotem rozważań Stanisława Bąby (2009). Językoznawca, opisując przyjmowanie przez frazeologizmy z niedokonanym komponentem czasownikowym poszczególnych wartości kategorii czasu, zwrócił uwagę na fakt, że zdecydowana większość badanych jednostek nie wyróżnia w swej odmianie form czasu przyszłego złożonego. Można również wysnuć hipotezę, że dysproporcja w występowaniu tych jednostek w czasie przyszłym złożonym wynika nie tyle ze słabej pozycji tej wartości kategorii czasu w odmianie zwrotów niedokonanych, ile być może z rzadkości użycia leksemu IŚĆ w czasie przyszłym złożonym. Dla porównania, w korpusie zrównoważonym odnotowano zaledwie 40 wystąpień formy *będę szedł* i aż 2 tys. wypowiedzi, w których zastosowane zostały formy *idę* i *pójdę*.

Kwestią, na którą warto zwrócić uwagę, jest przyjmowanie przez opisywany frazeologizm wartości czasu przeszłego, tj. możliwość występowania w konstrukcjach typu:

- *Jego rodzina była bardzo patriarchalna – zawsze, gdy trzeba było podjąć jakąś ważną decyzję, mężczyźni siadali i debatowali, a kobiety szły w odstawkę;*
- *Związek z nim był tak absorbujący, że czasami nawet moje przyjaciółki szły w odstawkę.*

Zarówno w Narodowym Korpusie Języka Polskiego, jak i w pozostałych źródłach internetowych odnotowano niewiele wystąpień opisywanej jednostki w czasie przeszłym:

- *?To nie nowina, przed każdymi wyborami jacyś działacze szli w odstawkę.* [NKJP];
- *Gubernatorzy i szefowie rejonu, którzy nie wypełnili planu, szli w odstawkę, a na ich miejsce wyznaczano nowych, bardziej posłusznych i aktywnych.* [Google].

2.3. Kategoria trybu

Trudno jednoznacznie orzec, czy analizowana jednostka przyjmuje wszystkie wartości tej kategorii. Wątpliwości nie powinna budzić poprawność zdań, w których frazeologizm ten został użyty w trybie warunkowym, por. *Gdyby nie*

kiepska sytuacja finansowa zespołu, zarząd zdecydowałby się zwiększyć liczbę zawodników rezerwowych, a najstarsi piłkarze powoli szliby w odstawkę. Należy jednak stwierdzić, że z całą pewnością formy trybu warunkowego nie są reprezentatywne dla omawianej jednostki.

Warto również zwrócić uwagę na trudny do opisanego status rozkaznika. Źródła wątpliwości tkwią tutaj, jak słusznie zauważa Iwona Kosek, w „nieintencjonalności stanu; wykonawca czynności nie ma wpływu na zaistnienie, osiągnięcie danego stanu rzeczy”. Poprawne zastosowanie trybu rozkazującego implikuje natomiast „wiedzę nadawcy, że adresat jest w stanie wykonać jakąś czynność, akcję” (Kosek 2013: 59, zob. też Laskowski 1998). Konstrukcja *idź w odstawkę* z całą pewnością nie będzie spełniać swojej podstawowej dyrektywnej funkcji. Można natomiast dopuścić użycie tego zwrotu w formie rozkaznika w wypowiedziach będących ostrzeżeniami, przestrogami lub życzeniami. Da się ponadto wysnuć hipotezę, że akceptowalne będą tu głównie formy analityczne trybu rozkazującego typu: *(Życzę ci) niech w planie budżetowym na przyszły rok dział, którym kierujesz, nie idzie w odstawkę.*

3. Formy nieodmienne zwrotów

Jak już wspomniano, pełny opis fleksyjny jednostek frazeologicznych z komponentem werbalnym musi zdawać sprawę z tego, czy komponent czasownikowy frazeologizmów może przyjmować wszystkie formy właściwe równokształtnemu leksemowi werbalnemu. Zatem powinno się omówić również formy nieodmienne zwrotów.

Analizowana jednostka frazeologiczna nie ma bezosobnika, co wynika ze specyfiki fleksyjnej leksemu *IŚĆ* – jest to czasownik defektywny, nietworzący bezosobnika (por. Saloni 2002: 93–94).

Opisywany frazeologizm może wystąpić w formie bezokolicznika, np. *Używki, słodycze, biała mąka – wszystko to musi iść w odstawkę, jeżeli chcesz zrzucić parę kilogramów.*

Wśród form nieodmiennych wątpliwości budzi jedynie forma imiesłowu przysłówkowego współczesnego. Kwestią dyskusyjną może być bowiem poprawność np. następującej konstrukcji: *?Idąc w odstawkę, człowiek zawsze zastanawia się, czy to jego wina.* Należy ponadto podkreślić, iż poprawnych wystąpień tego frazeologizmu w formie analizowanego imiesłowu nie odnotowano zarówno w Narodowym Korpusie Języka Polskiego, jak i w pozostałych źródłach internetowych.

4. Podsumowanie

Analiza fleksyjna jednostki *iść w odstawkę* wykazała, iż można tu mówić o pełnej korelacji paradygmatu tego zwrotu z zasobem kategorii fleksyjnych czasownika motywującego – przyjmowanie poszczególnych wartości jest możliwe (całość się nie defrazeologizuje). Należy jednak zaznaczyć, iż frekwencja niektórych form jest tak niska i są one tak rzadko używane, że ich poprawność budzi wątpliwości. Z całą pewnością można powiedzieć, że istnieją formy reprezentatywne, typowe dla tego frazeologizmu oraz formy, których status bliski jest potencjalnym. W sposób regularny frazeologizm ten występuje w formach czasu teraźniejszego, tworzy ponadto konstrukcje bezokolicznikowe. Sporadycznie używa się badanej jednostki w czasie przyszłym złożonym. Więcej wątpliwości budzi natomiast odmiana opisywanego frazeologizmu w czasie przeszłym, trybie warunkowym oraz, przede wszystkim, przyjmowanie postaci imiesłowu przysłówkowego współczesnego. Kwestią problematyczną jest również występowanie analizowanej jednostki w trybie rozkazującym – opisywany związek w formie rozkaznika występuje rzadko i nie w jego podstawowej funkcji.

Wskazane problemy prawdopodobnie dotyczą większej liczby jednostek frazeologicznych – być może są nawet reprezentatywne dla zwrotów. Hipotezę tę powinna zweryfikować analiza większej liczby frazeologizmów z komponentem werbalnym.

Skróty

- ISJP – *Imy słownik języka polskiego*. Pod red. M. Bańki. T. 1. Warszawa 2000.
SWJP – *Słownik współczesnego języka polskiego*. Pod red. B. Dunaja. Warszawa 1996.
WSF – *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*. Oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz. Warszawa 2005.

Literatura

- Bąba S. (2009): *Uwagi o odmianie polskich zwrotów przez czasy*, w: *Frazeologia polska. Studia i szkice*. Poznań, s. 171–178.
Kosek I. (2010): *Fleksja i składnia związków frazeologicznych – stan badań, problemy opisu i perspektywy*. [W:] *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Teoria. Zagadnienia ogólne*. Pod red. S. Bąby, K. Skibskiego, M. Szczyszek. Poznań, s. 57–76.
Kosek I. (2013): *Paradygmaty zwrotów frazeologicznych – problemy opisu leksykograficznego*. [W:] *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Między teorią a praktyką leksykograficzną*. Pod red. G. Dziamskiej-Lenart, J. Liberek. Poznań, s. 51–61.
Laskowski R. (1998): *Semantyka trybu rozkazującego*. „Polonica”, z. XIX, s. 5–29.
Lewicki A. M. (1986): *Składnia związków frazeologicznych*. „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. XL, s. 75–83.
Lewicki A. M., Pajdzińska A., Rejakowa B. (1987): *Z zagadnień frazeologii. Problemy leksykograficzne*. Warszawa.

Saloni Z. (2002): *Czasownik polski. Odmiana. Słownik*. Warszawa.

Saloni Z. (2009): *Wstęp do koniugacji polskiej*. Wyd. 3. Olsztyn.

Summary

The aim of this article is to provide a description of the paradigm of the phraseological unit *iść w odstawkę* [Eng. *to be put out of pasture*]. The inflectional profile of this unit begins with the demonstration whether the unit has a perfective counterpart. Furthermore, the level of paradigm correlation between the verbal component and equiform verb paradigm is established. The inflectional analysis proves that even though it is possible to attribute all the features of grammatical categories of the lexem *iść* to the phraseological unit in question, the frequency of some forms is so low that their correctness may raise some doubts. These are, for example, forms of past tenses and present participle. The imperative form of this unit is problematic as well.